

**Utvärdering av samtalsgrupp om sex och samlevnad
för ungdomar med utvecklingsstörning
inom Barn- och ungdomshabiliteringen**

Verksamhet:	Barn- och ungdomshabiliteringen Habilitering & Hjälpmedel, Region Skåne
Enhetschef:	Gunilla Ahlgren
Projektansvariga:	Kurator Matilda Larsson Anställningen inom Region Skåne har upphört. Kurator Eva-Lotta Persson eva-lotta.q.persson@skane.se
Handledare vid FoU-enheten:	Forsknings- och utvecklingsledare Stine Thorsted
Utgivning:	Januari 2014
ISBN:	978-91-7261-270-9
Layout:	Ulla Götesson

FoU-enheten strävar efter att publicera rapporter av hög kvalitet i ett kortfattat format. Syftet är att öka tillgängligheten och användningen av den kunskap som utvecklats inom vår förvaltning. Det finns alltid möjlighet att kontakta oss på FoU-enheten för att få ytterligare information.

Läs mer på vår hemsida www.skane.se/habilitering/fou

Sammanfattning

Det är enligt FN:s Allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna från 1949 och Barnets rättigheter från 1989 en grundläggande rättighet att få kunskap om sexualitet och sexuell hälsa. Två kuratorer på Barn- och ungdomshabiliteringen i Ystad tog under våren 2013 initiativ till att starta en samtalsgrupp kring sex och samlevnad för ungdomar med en kognitiv funktionsnedsättning. Gruppinsatsen har genomförts i linje med Barn- och ungdomshabiliteringens mål för 2013 gällande ungdomars självständighet, autonomi och delaktighet. Syftet är dels att lägga upp en strukturerad samtalsgrupp med teman kring sex och samlevnad för att ge ungdomarna en större förståelse och självinsikt vad gäller känslor, relationer och sexualitet, dels att utvärdera hur ungdomarna upplever innehållet i samtalsgruppen och om de relaterar de olika samtalsteman till sina egna erfarenheter. Insatsens material har till stor del utgått från Lotta Löfgren-Mårtensons forskning kring ungdomar med kognitiva funktionsnedsättningar och sexualitet men också från annan forskning kring ungdomar och sexualitet i allmänhet. Materialet har även utvecklats på grundval av samtalsledarnas erfarenheter av att leda grupper samt genom samtal med behandlare på Off.Clinic¹ i Kristianstad.

Efter varje session har deltagarna med stöd från kursledarna fyllt i ett frågeformulär och kursledarna har fört en loggbok för strukturerade observationer. Resultatet visar att deltagarna har uppskattat de olika delarna av insatsen. De upplevde trygghet i gruppen och var öppna och frågvisa samtidigt som de uttryckte respekt för varandras tankar och frågor och delade med sig av sina erfarenheter inom de olika temana. Några deltagare tyckte att vissa delar var genanta.

En slutsats i arbetet är att insatsen kan vidareutvecklas. Samtalsgruppen skulle fortsättningsvis kunna erbjudas som en del av grupper och aktiviteter som ges kring transition inom Barn- och ungdomshabiliteringen. Ämnet sexuell hälsa och ungdomarnas behov av samtal och diskussioner skulle även kunna förmedlas på föräldrautbildningar.

¹ Off.Clinic är en privat öppenvårdsklinik som finns i Kristianstad och Göteborg och som arbetar specialiserat med sexuell övergreppsproblematik, sexuella trauman och sexualiserade beteendeproblem. De har även en slutenvårdsenhet i form av HVB-hem och skola, Visslan. Verksamheten riktar sig till barn och ungdomar 0-25 år och deras föräldrar (<http://www.offclinic.se>).

Innehållsförteckning

Förord	5
Bakgrund	6
Syfte	8
Metod	8
Beskrivning av insatsen	8
Deltagare.....	9
Etiska överväganden.....	9
Materialinsamling	10
Analys.....	11
Resultat	11
Sammanfattande resultat.....	14
Diskussion	15
Implementering	17
Referenser	18
Bilaga 1: Nio teman från modell ASS	20
Bilaga 2: Enkätfrågor	23
Bilaga 3: Loggbok med strukturerade observationer	24

Förord

Habiliterings- och hjälpmedelsdivisionens vision är att stärka ett gott liv utifrån egna val. Vi ska med professionella insatser göra livet mera möjligt för barn, ungdomar och vuxna med varaktig funktionsnedsättning. I samarbetet mellan Forsknings- och utvecklingsenheten och verksamheterna sker en ständig granskning av rådande metoder och utprovning av nya metoder för att kontinuerligt kunna förbättra kvaliteten i de olika habiliteringsinsatserna.

Forsknings- och utvecklingsenheten har ansvar för att driva och utveckla kunskap utifrån det kunskapsbehov som finns inom divisionen genom att utveckla ny kunskap inom habiliterings- och hjälpmedelsområdet, sprida kunskap om funktionsnedsättning, skapa en kultur av kritiskt och vetenskapligt tänkande samt att stimulera och stödja systematisk kunskaps- och kompetensutveckling.

FoU-rapporterna utgår från en frågeställning från praktiken, som relateras till aktuell forskning samt professionell erfarenhet och som leder vidare till en studie på vetenskaplig grund. En viktig del i arbetena är att visa hur resultaten kan användas och kommuniceras i verksamheten för att på så sätt bidra till kunskapsutvecklingen.

Arbetet med en FoU-rapport medför att det kritiska tänkandet utvecklas. Den praktiska erfarenheten värderas gentemot generell kunskap/forskning och förståelsen för praktiken växer. Meningen är att varje enskild FoU-rapport ska bidra till att verksamheten vilar på bästa tillgängliga kunskap inom områdena habilitering, rehabilitering och hjälpmedel.

I detta arbete har insatsen sex- och samlevnadsgrupp för personer med utvecklingsstörning dokumenterats och utvärderats. Projektet har genomförts av kuratorerna Eva-Lotta Persson och Matilda Larsson vid Barn- och ungdomshabiliteringen i Ystad. Forsknings- och utvecklingsledare vid FoU-enheten är dr Stine Thorsted har varit handledare. Gunilla Ahlgren, enhetschef inom Bou, har stöttat medarbetarna i arbetsprocessen.

Vi riktar ett tack till doktoranden och sexologen Jack Lukkerz på Malmö Högskola, Institutionen för socialt arbete, som har bidragit med sin kunskap på området och gett synpunkter på upplägg och arbetssätt.

Malmö i januari 2014

Pernille Holck
Leg logoped, dr med vet
Chef för Forsknings- och utvecklingsenheten
Habilitering & Hjälpmedel

Bakgrund

Det är enligt FN:s Allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna från 1949 och Barnets rättigheter från 1989 en grundläggande rättighet att få kunskap om sexualitet och sexuell hälsa (Regeringens hemsida för mänskliga rättigheter, 2013). I Världshälsoorganisationens (WHO:s) definition av sexualitet finns ett helhetsperspektiv som väger in både det biologiska, psykologiska och det sociala. WHO menar att sexualitet är integrerat i människans personlighet och ett grundbehov som också visar på att vi är mänskliga. I definitionen står bland annat att sexualiteten ”finns i energin som driver oss att söka kärlek, kontakt, värme och närhet [...]” (WHO:s hemsida, 2013).

I Sverige står Lotta Löfgren-Mårtenson för en stor del av forskningen kring sexualitet och ungdomar med kognitiva funktionsnedsättningar. Hon menar att sexualiteten påverkar tankar, känslor, handlingar och gensvar och därigenom vår psykiska och fysiska hälsa (2013: 17-18). Vidare anser hon att sexualiteten är medfödd, utformas och utvecklas i samspel med andra och är del av en identitetsprocess. Löfgren-Mårtenson (2013) refererar WHO och WAS (World Association of Sexual Health) där det framhålls att en god sexuell hälsa bara uppnås om sexuella rättigheter respekteras, skyddas och uppfylls. Hon betonar även betydelsen av att individen får närma sig sin sexualitet på ett positivt och respektfullt sätt. Dessutom visar hon på att sex- och samlevnadsundervisningen i särskolan är bristfällig och att den, när den förekommer, ofta handlar om prevention och risker och inte så mycket om relationer och praktisk kunskap som den unge kan använda i sin utveckling mot att bli vuxen (Löfgren-Mårtenson, 2009). Därför kan sex- och samlevnadsgrupper för ungdomar med kognitiv funktionsnedsättning anses som en central insats att erbjuda.

I forskningen kring ämnet kan man också se att ungdomar med en kognitiv funktionsnedsättning inte deltar på samma sätt som övriga ungdomar på de sociala arenor där man genom kompisar socialiseras in i den sexuella världen, skaffar sig kunskap, diskuterar och utbyter erfarenheter. De riskerar att komma efter i sin ”sociala pubertet” och blir hänvisade till att få sin kunskap på annat sätt, ofta via Internet (Hulter, 2004: 116). Även av denna anledning finns ett behov att fylla för att kunna ge riktad, anpassad och lättförståelig information och kunskap samt möjlighet till samtal kring ämnet för de ungdomar som finns inom Barn- och ungdomshabiliteringen (Bou).

Olof Risberg som är legitimerad psykolog framhåller på ett föredrag anordnad av Region Skåne inom projektet ”Barn som far illa” att det bland personer med kognitiv funktionsnedsättning kan finnas en förhöjd risk både att fara illa och göra illa (Risberg, 2012). Låg IQ, särskilt verbal IQ hos ungdomar är förenad med ökad sannolikhet att företa utåtagerande sexuellt beteende och personer med utvecklingsstörning löper större risk än andra att bli utsatta för sexuella övergrepp (Gillberg, 2000). Detta orsakas av faktorer som har att göra med funktionsnedsättningen och de sociala omständigheterna kring att vara avvikande. Den som uppfattas vara socialt annorlunda riskerar att exkluderas från den sexuella arenan, trots sexuella behov och önskningsar (Risberg, 2004). Annorlunda kognition gör att det kan vara att förstå om den andra personen har samtyckt till sex (Risberg, 2012). För att förhindra övergrepp är det enligt Svedin (2000) viktigt med utbildad och observant personal och det är enligt

Risberg centralt att alla som kommer i kontakt med personer med utvecklingsstörning har en öppenhet för dessa aspekter. Han anser att resurser och upplysning till personer med utvecklingsstörning är ett viktigt område att arbeta med för att förebygga övergrepp. I arbetet är det avgörande att ha en tillåtande hållning och berätta om att det finns varianter och olika sätt att uttrycka sin sexualitet, men också att stötta barnet i att utveckla en förståelse för vad som ändå kan vara fel (Risberg, 2004).

Våren 2013 initierades en samtalsgrupp om sex och samlevnad vid Bou i Ystad. Gruppledarna hade intresse för ämnet och en av dem också utbildning i att hålla i samtalsgrupper för barn utifrån metoden CAP (Children Are People). Samtalsgrupper om sex och samlevnad har inte förekommit inom verksamheten tidigare, utan ämnet har tagits upp individuellt och/eller tillsammans med föräldrar och som enstaka tema i vissa ungdomsgrupper. Upplägget i samtalsgruppen har i stora drag följt Lotta Löfgren-Mårtensons modell för *Anpassad Sex- och samlevnadsundervisning* (ASS) som hon utformat för gymnasiesärskolan (Löfgren-Mårtenson, 2009). Enligt denna modell är det av vikt att se bredden och variationerna av olika uttryckssätt och att kritiskt granska olika budskap och ideal och normer som omger oss, för att ge den unge möjligheter att hitta sin egen sexualitet utifrån sina förutsättningar och önskemål. Det är centralt att vara flexibel och att möta ungdomarna med hänsyn till deras behov, där de befinner sig (ibid:154). ASS-modellen kan beskrivas utifrån följande punkter:

- Anpassad form av undervisning
- Anpassning till olika mognadsnivåer
- Anpassade metoder och material
- Verklighetsanpassad kunskap

Individuellt anpassad information, undervisning eller rådgivning (ibid: 155-156)

Övrigt material som har använts för utformning av teman och samtalsämnen är *Världens viktigaste bok* (Simonsson, 2012), *Var sitter känslorna? Sex och samlevnad för gymnasiesärskolan* (Thelin, 2008), *Vem vill vara ihop med mig då?* (Risberg, 2004), materialet UNG² samt filmen *Sex på kartan* från RFSU (RFSU:s hemsida). Upplägget har även utgått från professionella erfarenheter och tips som vid studiebesök förmedlades från behandlare på Off.Clinic i Kristianstad.

Inom Barn- och ungdomshabiliteringen bemöts barn och ungdomar utifrån ett salutogent perspektiv. Salutogenes är ett ord sammansatt av latinets *salus* som betyder hälsa, välgång och grekiskans *genesis* som betyder ursprung, uppkomst, härstamning. Att ha ett salutogent perspektiv innebär att man fokuserar på det som främjar hälsa och inte det som orsakar ohälsa. För att uppnå välbefinnande och ha en god psykisk hälsa så behöver människan kunna *begripa, hantera* och *se meningsfullhet* i livet. Dessa tre delar ger tillsammans en helhet som Aron Antonovsky kallar Känsla av sammanhang, KASAM (Antonovsky, 2005).

² Stockholms läns landsting har en verksamhet som heter UNG – samtalsgrupper för unga och har gett ut ett material, som ligger tillgängligt på nätet, kring samtalsgrupper för unga med utvecklingsstörning eller rörelsehinder.

Perspektivet är centralt när det handlar om sexuell hälsa hos ungdomar med kognitiva funktionsnedsättningar. De ska kunna begripa, hantera och se en meningsfullhet gällande sig själva, sina kroppar, sexualitet och relationer.

Enligt Barn- och ungdomshabiliteringens mål för 2013 (Bou, 2013) ska insatser ges som bidrar till autonomi, självkänsla, självständighet, delaktighet och kunskap om funktionsnedsättningen för den enskilde. Dessa nyckelbegrepp har även varit ledande i arbetet med sex- och samlevnadsgruppen. För att öka självständigheten är det viktigt att ungdomarna får ett forum där de utan föräldrar har möjlighet att prata om känslor, sex och relationer.

Trygghet är enligt Philips och Holmqvist (2008) en förutsättning för att skapa en god grupprocess och för att deltagarna ska kunna uttrycka sina tankar och känslor. Trygghet i gruppen kräver att en god allians har utvecklats med deltagarna under de förberedande samtalen. Philips och Holmqvist (2008:109) betonar även att den första uppgiften i gruppens liv är att skapa en gruppssammanhållning, som bygger på att deltagarna knyter an till varandra och till gruppen. De kommer fram till att grupper med hög grad av gruppssammanhållning kännetecknas av:

- Intresse
- Stöd, omsorg
- Lyssnande, fokusering, samarbete
- Öppenhet, feedback

Processinriktning

Ovanstående har varit ledstjärnor i arbetet med att leda den aktuella samtalsgruppen.

Syfte

Syftet är att bygga upp en strukturerad samtalsgrupp om sex och samlevnad för ungdomar med kognitiva funktionsnedsättningar och att prova och utvärdera denna. Samtalsgruppen ska ge ungdomarna större förståelse och självinsikt vad gäller känslor, relationer och sexualitet. Utvärderingen bygger på hur ungdomarna upplever innehållet i samtalsgruppen och huruvida de relaterar olika samtalsteman till sina egna erfarenheter.

Metod

Beskrivning av insatsen

Insatsen bygger som sagt till stor del på Lotta Löfgren-Mårtensons forskning kring sex- och samlevnadsundervisning i gymnasiesärskolan men också på forskning kring ungdomars sexuella hälsa (Häggström-Nordin & Magnusson, 2009). Samtalen ska öka ungdomarnas kunskaper om sig själva och sina kroppar, sina egna och andras känslor, olika typer av sexuella uttryck samt lag och rätt. Upplägget har byggt på att normalisera sexualitet och betona att sexualitet och sexuella känslor är något naturligt för människan och att det inte är annorlunda för dem som har en funktionsnedsättning.

Utbildningen genomfördes vid nio gruppsammankomster à 1,5 timme samt däröver två individuella träffar tillsammans med förälder som inledning och avslutning. För att utveckla en effektiv insats som ryms inom nio tillfällen ingick endast de teman som bedömts som viktigast för målgruppen. Nio teman av tolv från Lotta Löfgren-Mårtensons modell *ASS – anpassad sex- och samlevnadsundervisning* valdes ut (se bilaga 1). Temat ”Att växa upp med funktionsnedsättning” togs bort eftersom fokus inte skulle vara på själva funktionsnedsättningen utan på sex och samlevnad. Ett par teman drogs ihop; t ex behandlades olika typer av sexualitet samt jämställdhet och diskriminering vid samma tillfälle.

Det arbetssätt som användes finns utformat inom kommunerna för att arbeta med samtalsgrupper för barn och ungdomar³. Det modifierade stödgruppsmaterialet Children Are People (CAP) har använts för att skapa struktur kring varje träff med hälsningsrunda, introduktion av temat, fika/paus, fortsatt samtal kring temat, sammanfattning och avslutning. Här ingår också sättet att hålla i samtalet där man oftast går varvet runt och har tydliga regler om att en i taget pratar och att man har rätt att säga pass. Detta för att alla ska ha möjlighet att komma till tals då det i en grupp alltid finns de som pratar mycket och de som är mer tysta. Enligt CAP ska strukturen vara densamma vid alla tillfällen. Man startar med en hälsningsrunda, går igenom gruppregler och inleder temat. Man går ”rundan runt” så att alla får möjlighet att prata. Efter en stund pausar man med fika och ev. någon pausövning. Sedan fortsätter temat. Man avslutar med en sammanfattning och utvärdering samt i detta fall även en kort muntlig enkät kring hur deltagarna upplevt träffen utifrån en färdig mall. Innan man skiljs åt går man rundan runt och säger hejdå till varandra. Att strukturen ser likadan ut varje gång blir en trygghet som kan vara viktig när man pratar om känsliga och personliga ämnen. Det gynnar också ungdomar med en kognitiv funktionsnedsättning då det skapar tydlighet och ro.

Lotta Löfgren-Mårtenson rekommenderar handledning för gruppledarna i att hantera frågor som kommer upp i gruppen (2009:148). Gruppledarna har enligt denna rekommendation haft ett handledningstillfälle via telefon med Jack Lukkerz, som är sexualrådgivare och doktorand i Socialt arbete vid Malmö högskola.

Deltagare

Aktiviteten annonserades i Bou:s katalog över utbildningar och gruppaktiviteter. Olika team informerade sammanlagt sju ungdomar, alla med lindrig utvecklingsstörning och några dessutom med en neuropsykiatrisk diagnos. Fyra av dessa tackade ja. Ytterligare en deltagare anmälde sig direkt genom katalogen. Alla i gruppen var killar. En av deltagarna slutade efter den tredje träffen.

Etiska överväganden

Alla deltagare var under 18 år och insatsen föregicks därför av telefonsamtal med förälder angående gruppinsatsens syfte och innehåll så att föräldern sedan kunde prata med sin son och denne själv kunde säga ja eller nej till att få veta mer av oss vid en träff.

³ CAP (Children Are People) bygger på ett amerikanskt stödgruppsprogram och syftar i huvudsak till att hjälpa barn i familjer med känslomässiga sjukdomar. I Malmö startade 1993 stöd- och utbildningsprogrammet Maskrosen under ledning av Jette Boberg som även har utbildat personer inom kommunerna i denna metodik.

Enligt lagen om etikprövning av forskning som avser människor (Lag 2003: 460) ska deltagarna informeras om forskningens syfte, metoder, frivillighet och möjlighet till att avbryta sin medverkan. Föreliggande utvärdering är inte forskning i lagens mening men följer etiska principer om konfidentialitet, sekretess och anonymitet. Är deltagarna under 18 år ska dessutom vårdnadshavare få nämnda information och ge sitt samtycke. Denna information samt möjlighet att lämna sitt samtycke och ställa frågor gavs dels vid en första telefonkontakt med vårdnadshavare, dels vid en individuell träff med den unge och förälder/föräldrar. Där fick ungdomarna en anpassad riktad information och kunde ge ett definitivt besked om de ville vara med i gruppen eller inte. Ett par veckor före start fick de också en inbjudan hemskickad.

Vid första grupptillfället tydliggjorde vi för ungdomarna vad tystnadsplikt och anmälningsplikt innebär för oss ledare och att vi i den mån det var möjligt enligt lagen om anmälningsplikt avsåg att det som sades i gruppen skulle stanna där. Detta, samt andra regler som vi satte upp tillsammans i gruppen, gick vi igenom i början av varje gruppträff. Fyra av de fem deltagarna kände varandra sedan tidigare och vi betonade därför vikten av att inte berätta för andra kompisar om vad de olika deltagarna sagt i gruppen. Vi tydliggjorde även för ungdomar och föräldrar att ungdomarna aidentifierades i rapporten, så de skulle vara fullt anonyma.

Vi betonade att insatsen skulle bidra till ungdomarnas autonomi och vid informationstillfället tillsammans med förälder var vi tydliga med vikten av integritet för ungdomarna, att det är de själva som bestämmer vad de vill berätta när de kommer hem och att de enligt överenskommelse endast berättar om sin egen upplevelse och inte kring de andra deltagarna. Vi argumenterade för detta genom att säga att ungdomarnas integritet är viktig när det gäller detta ämne.

Materialinsamling

Utvärderingen har karaktär av vad Svensson och Sjöberg (2009) kallar *summativ* och *formativ* utvärdering. Formativ utvärdering innebär att utvärderingen är inriktad på processer, medan summativ utvärdering är inriktad på resultat. Den formativa utvärderingen är en pågående utvärdering där synpunkter och återkoppling omedelbart tas tillvara. Gruppledarna tar löpande del av deltagarnas uppfattningar av grupptillfället och funderar kring förbättringar till nästa gång. I den summativa utvärderingen sammanfattas alla delresultat i slutet på processen.

I slutet av varje träff ställdes utvärderingsfrågor muntligt efter en strukturerad intervjuguide (se bilaga 2). Alla deltagare fick skatta hur de upplevt träffen på en skala som går från en ledsen gubbe (lägsta) till en glad gubbe (högsta) och sedan var för sig muntligt svara på utvärderingsfrågorna. Att vi valde att ha utvärderingen muntligt berodde på att några av deltagarna tyckte det var svårt och jobbigt att skriva. Efter varje träff reflekterade gruppledarna utifrån en observationsguide (se bilaga 3).

En metodreflektion är att observationsguiden fungerade bra och gav stöd till reflektionerna efteråt, men även att den var svår att ha med sig i tankarna under tiden man ledde gruppen. Det var en fördel att vara två kursledare eftersom ledarna då kan komplettera varandra utifrån sina specifika kunskaper och erfarenheter. Ett alternativt tillvägagångssätt skulle kunna vara att växla mellan att vara observatör och ledare.

Enkätfrågorna fungerade bra. Frågorna var begripliga för deltagarna och de kunde ge återkoppling till ledarna om vad som borde förbättras, läggas till eller tas bort till kommande träffar. Förslagsvis hade filminspelning kunnat stödja observationerna när det gäller beskrivning av samspel, kommunikation, kroppsspråk och signaler som man lätt kan missa när man samtidigt ska hålla i samtal/övningar och observera.

Analys

Deltagarna fick i en enkät efter varje sammankomst (bilaga 2) utvärdera sina upplevelser. De svarade efter en skala som omräknades till de tre alternativen *nöjd*, *varken eller* och *missnöjd*. Ledarna gjorde observationer under varje gruppstillfälle och observationerna beskrivs nedan.

Resultat

Innehåll och upplägg för de nio gruppstillfällena bestämdes innan gruppen började och de beskrivs i bilaga 1. Nedan redogörs för utvärderingarna från varje gruppträff samt ledarnas reflektioner utifrån observationerna. Avslutningsvis resoneras kring det överordnade resultatet av insatsen enligt formen för summativ utvärdering.

Träff 1: Temat var "Lära känna varandra". Det visade sig vid första träffen att fyra av fem deltagare kände varandra och ibland umgicks. Vi pratade då om vikt av att ta hänsyn till den femte deltagaren som inte kände de andra och se till att han släpptes in i gruppen. Detta vållade inte alls några problem. Vi gjorde olika lära-känna-lekar och hade samtal kring skola, fritid och intressen. Alla deltagare uppskattade enligt utvärderingen träffen och lekarna. De uttryckte att de såg fram emot den "riktiga" starten vid träff 2.

Träff 2: Temat var "Kroppen" med tonvikt på den biologiska utvecklingen från födseln upp i vuxen ålder. Vi pratade om hur kroppen förändras under puberteten för både pojkar och flickor och använde oss av bilder från Olof Risberg (2004) samt från Världens viktigaste bok (Simonsson, 2012). Sedan vi talat om hur könsorganen ser ut på en vuxen man respektive kvinna listade vi vilka benämningar som kan förekomma på mäns respektive kvinnors könsorgan.

Utvärderingen efter detta tillfälle visade att deltagarna tyckte att de fått veta mycket som de inte tidigare visste, t.ex. att barn föds genom kvinnans slida, att det finns många olika namn/ord på könsorganen och att det var bra att se bilder på hur mäns och kvinnors kön ser ut utanpå och inuti kroppen. Det var inget som de tyckte var dåligt, men vissa saker var lite pinsamma, t.ex. en del av bilderna. Några önskade att mer tid lagts på att prata om kroppen. En av dem efterlyste en sådan lek som vi gjorde första gången.

Observationerna visade att deltagarna var öppna med både sina kunskaper och okunskaper i ämnet. De vågade ställa frågor och alla respekterade varandras frågor, det blev inga negativa kommentarer, skratt eller liknande. En deltagare tyckte ämnet var så pinsamt och jobbigt att han mest lyssnade; han deltog inte muntligt i diskussionerna men visade tydligt med sitt kroppsspråk hur han kände kring vissa samtalsämnen genom att t.ex. gömma sig i luvan, lägga sig över bordet eller plötsligt resa sig/sätta sig upp. Detsamma gällde även flera av de övriga deltagarna som använde ett tydligt kroppsspråk och minspel uttryckande pinsamhet

och genans kring bilderna på könsorganen. Övriga känslouttryck var glädje, sorg och allvar. De förhöll sig till varandras synpunkter och erfarenheter med respekt men kunde också fnissa om det blev lite genant eller pinsamt.

Träff 3: Denna gång var temat ”Känslor” och vi pratade om utanpå-känslor (det man kan känna på kroppen) och inuti-känslor (det man känner inne i kroppen). När vi frågade efter inuti-känslor föreslogs bland annat ledsen, generad, arg, pirrig, kär, lycklig och upphetsad. Utanpå-känslorna var len/mjuk, kallt och varmt samt smärta. Inom detta tema kunde deltagarna komma med flera egna förslag på känslor, främst grundkänslorna. Tre av deltagarna kunde berätta och beskriva egna känsloupplevelser utifrån dessa. Vi pratade också om Ja- och Nej-känslor, hur de upplevs och hur man själv kan förmedla om man känner ja eller nej. Vi kopplade även detta till samtal om samtycke när det gäller relationer och sex.

Utvärderingen efter detta tillfälle visade att deltagarna uppskattat att prata om olika känslor och få veta vad de kan stå för och likaså hur de kan sätta gränser för sig själva. En del av dem värdesatte att få veta vad vissa känslor betyder, t.ex. genans, och tyckte det var bra att få rita var de upplever att känslorna för ”ja” och ”nej” sitter i kroppen. Några menade att det var svårt att förstå hur de skulle rita på kroppen; de uppfattade det som att de skulle rita ut var de inte ville att andra människor skulle ta på dem. Alla deltagarna ville haft någon typ av lek eller värderingsövning för att på ett roligt och lättare sätt komma in i diskussionerna.

Ledarnas observationer visade att tre av deltagarna berättade spontant om erfarenheter och tankar kring känslor, både positiva och negativa. Det uttrycktes både glädje och allvar och även lite genans. De visade ofta med kroppsspråk, (lade luvan över huvudet, vände ryggen åt, kasade ned på stolen, skrattade) när det blev pinsamt. Vid samtal om grundkänslorna blev det en bra dialog mellan flera av deltagarna och ledarna där erfarenheter delades. De som deltog var frivilliga med att dela med sig. En deltagare hade svårt att prata inför gruppen men var en aktiv lyssnare. Även inom detta ämne hade deltagarna ett respektfullt sätt att möta varandras tankar och erfarenheter.

Träff 4: Temat för träffen var ”Vänskap och relationer”. Här samtalade vi kring olika typer av vänskap, hur man kan träffa vänner och om vänner på nätet. Vi pratade också om ensamhet och hur det kan vara att inte vara ihop med någon eller inte ha kompisar. Dessutom tog vi upp skillnaden på att vara kompis och att vara ihop och var gränsen går mellan vänskap och kärlek.

Utvärderingen efter detta tillfälle visade att några av deltagarna uppskattat att få tala om ensamhet och prata av sig kring det. De tyckte det var bra att få diskutera skillnaden mellan att vara själv och att vara ensam. Flera av deltagarna hade velat prata mer om kärlek. Några tycker att det är roligast att prata när vi kopplar det till en värderingsövning, t.ex. ”heta stolen”⁴ eller ”på led”⁵.

⁴ I denna övning sitter deltagarna på stolar i en ring. Ledaren läser upp påståenden kring ett tema och deltagarna får då ta ställning och resa sig upp om de håller med om påståendet eller sitta kvar om de inte håller med.

⁵ I denna övning tränar deltagarna på att ta snabba beslut. Alla står i ett långt led och får två alternativ, t.ex. ”godis eller glass”, och man måste snabbt välja vilken sida, höger eller vänster, man vill stå på. Detta kan också göras utifrån ett tema.

Innehållet i denna träff upplevde deltagarna inte som lika ”pinsamt”, varför alla deltog aktivt och öppet pratade om jobbiga känslor som ensamhet och saknad. Vissa påståenden på ”heta stolen om ensamhet” var svåra för deltagarna att svara på och fick formuleras om av gruppledarna.

Deltagarna fortsatte att prata om egna erfarenheter och kunde följa i varandras spår. Flera av dem kunde prata öppet om både positiva känslor kring vänskap och om vad som kan vara jobbigt. Ledarnas observationer visade att det blev bra diskussioner även under övningarna och flera deltagare kunde uttrycka hur de tänkte kring påståendet.

Träff 5: Temat ”Gilla killar och gilla tjejer” var både faktabaserat och diskussionsinriktat. Utvärderingen visade att samtal om kärlek och känslor var det som uppskattades mest under träffen. Flera av deltagarna gillade också leken ”alla som”⁶ där det skulle handla om kärlek. En av dem framförde som särskilt bra att han förstod allt som sades under diskussionerna. Denne deltagare har ibland svårt att förstå alla ord och uttryck men är å andra sidan inte rädd att fråga kring det han inte förstår. Alla tyckte de hade lärt sig något nytt, främst kring definitioner på homo-, hetero-, bi- och transsexualitet. Några hade velat veta mer om kärlek och mer om vad transsexualitet är för något. En deltagare framhöll att övningen ”ja, nej, kanske”⁷ var bra och ville göra mer av den då det för honom var lättare att visa vad han tyckte än att säga det.

Ledarnas observationer beskrev att deltagarna var aktiva och öppna och att det var en god stämning och bra diskussioner. Både roliga och allvarsamma samtalsämnen togs upp.

Träff 6: Temat för denna gång var ”Sex – hur funkar det?” Vi såg filmen ”Sex på kartan”, en tecknad film från RFSU (RFSU:s hemsida) om ämnet. I filmen gjordes paus några gånger för att förklara, ställa frågor och diskutera det vi såg.

Utvärderingen visade att det var en blandad uppfattning kring filmen. Några tyckte att den var bra och att den gav en god bild av hur man kan ha sex och att det finns olika sätt att ha sex. Andra menade att den beskrev ämnet för kortfattat, att personerna på filmen pratade snabbt och med en del svåra ord. En deltagare tog upp att han tycker det är obehagligt med onani och att det därför var jobbigt när detta visades i filmen. Några ansåg att pauserna var för långa och tyckte det skulle varit bättre att se hela filmen och sedan diskutera. Vi tipsade om att man själv kan gå in på länken och se filmen flera gånger om man vill ha repetition.

Observationerna visade att för deltagarna var detta ämne pinsamt och lite jobbigt. De var tydliga i sitt kroppsspråk men uttryckte sig även muntligt, t.ex. ”nu vill jag inte se”. Det förekom både skratt, allvar, intressanta frågor och pinsamma utrop!

⁶ I denna övning/lek sitter deltagarna i ring på stolar, en stol mindre än antal deltagare. Den som inte har någon stol ställer sig i mitten och säger t.ex. ”alla som tycker om glass byter plats”. Platser byts och en annan person ställer sig i mitten och hittar på något nytt. Här kan man också bestämma att man säger saker kring ett tema, t.ex. kärlek.

⁷ I denna övning markerar man tre platser i rummet, en för ja, en för nej och en för kanske. Ledaren läser sedan upp påståenden och deltagarna får ta ställning för ja, nej eller kanske och har sedan möjlighet att beskriva sina tankar kring sitt ställningstagande.

Träff 7: Vi fortsatte på temat ”Sex- hur funkar det?” och repeterade en del från förra tillfället samt förberedde lite frågor till den manliga sjuksköterskan från ungdomsmottagningen som skulle komma på besök andra halvan av träffen. Efter förslag från en av deltagarna så lämnade ledarna då rummet och deltagarna fick en stund själva med ungdomsmottagningens sjuksköterska.

Utvärderingen visade att den stunden var uppskattad och att deltagarna tyckte det var bra att de bara var killar och att de fick svar på sina frågor. En deltagare menade att de fick en tydligare förklaring av vissa begrepp än vad vi ledare hade kunnat ge.

En observation är att deltagarna blivit alltmer öppna och vågat ställa fler frågor och berätta om fler egna erfarenheter för varje gång.

Träff 8: Temat ”Lag och rätt” intresserade deltagarna. Återigen talade vi om samtycke. Vi läste ett stycke ur brottsbalken och förklarade detta samt gjorde ett par värderingsövningar kring gränssättning utifrån boken *Var sitter känslorna?* (Thelin, 2008). Vi använde oss också av Olof Risbergs bilder om hur ett sexuellt övergrepp kan gå till och vad som händer.

Utvärderingen visade att flera av deltagarna var väl medvetna om åtskilliga lagar och om åldersgränsen för sex. Några tyckte att påståendena i värderingsövningarna var svåra.

De observationer som gjordes under dagen var att deltagarna vid värderingsövningarna kom med bra kommentarer och tankar och delade med sig av egna privata och personliga erfarenheter. De tyckte det var bra att prata om lag och rätt och att tydliggöra vad man får och inte får göra och hade velat prata mer om detta.

Träff 9 Vi avslutade enligt deltagarnas önskemål med att äta på en restaurang. Här diskuterade vi bland annat teman som framtiden, vad man vill bli/jobba med och om man vill gifta sig. Observationsschemat användes inte under träffen och inte heller det enkätformulär som vi utgått från under de övriga sessioner.

Sammanfattande resultat

Ett överordnat resultat av enkäten är att alla deltagarna varit nöjda med samtliga träffar. Resultaten visar även att deltagarna upplever att de har lärt sig något nytt, att de tyckt flera av temana varit intressanta och lärorika och att de alla velat fortsätta med gruppen. Deltagarna har varit aktiva i diskussionerna, även den deltagare som inte kände någon av de andra från början, vågade prata och ställa frågor under gruppstillfällena. Strukturen med teman och samtalsform har fungerat bra och uppskattats av deltagarna. Däremot visar utvärderingen att tiden och/eller antalet sammankomster borde utökas då deltagarna önskat mer samtal inom vissa teman. Deltagarna har kunnat ta till sig ny kunskap och relaterat det som diskuterats till sina egna erfarenheter.

Diskussion

I forskningen kring funktionsnedsättning och sexualitet beskrivs den sociala arenan för sexualitet som förknippad med konstruktionen av normalitet (se t.ex. Löfgren-Mårtenson, 2009; Häggström-Nordin & Magnusson, 2009; Hulter, 2004). Det framhävs att ungdomarna med intellektuell funktionsnedsättning inte har tillgång till samma sociala arena som jämnåriga utan kognitiv funktionsnedsättning och att deras sociala arena är begränsande. Detta stämmer med den bild vi som gruppledare har fått. Deltagarna beskriver att de har vänner, men att de flesta av vännerna också har en funktionsnedsättning och att de oftast träffar samma personer på olika sociala institutioner såsom skolan, fritidsgården, korttidshemmet och fritidsaktiviteten. Detta tyder på att deltagarna har mer begränsade referensramar än många jämnåriga utan funktionsnedsättningar.

Deltagarnas sexualkunskap var inte så stor och de samtalade inte med sina kompisar kring kroppen, könsorganen, sex och relationer som andra ungdomar i deras ålder ofta gör. De var t ex inte säkra på hur det går till när kvinnor föder barn eller hur de blir gravida. En deltagare undrade också om han skulle använda kondom eller inte när han hade sex om han ville att tjejen skulle bli gravid. Dessa exempel tyder på en bristfällig sex- och samlevnadsundervisning i grund- och gymnasiesärskolan (se Löfgren-Mårtenson, 2009). Mot denna bakgrund kan det hävdas att det finns en vinst med att erbjuda insatsen i grupp. Här skapas en arena för ungdomarna att få prata och diskutera med andra på samma kognitiva nivå, få möjlighet att lyssna till andras frågor och få svar på frågor man kanske inte visste att man hade.

I gruppen diskuterades enligt det normkritiska synsättet kring olika typer av sex och att sex inte alltid hänger ihop med att ha en partner, att man kan ha "ensamsex" eller ha sex med någon utan att vara kär. Ungdomarna i gruppen beskrev att det viktigaste för dem var att hitta en partner och frågan om att ha sex kom där efter. De önskade att leva så " normalt " som möjligt och efter den så kallade kärleksideologin, det vill säga att man har ett sexliv med den man är kär i/har ett förhållande med (Häggström-Nordin & Magnusson, 2009: 52).

Erfarenheten visar att ungdomarna med kognitiv funktionsnedsättning genomgår en separationsfas från föräldrarna som inte är lika tydlig och självklar som andra tonåringars. Den kan lätt bli mer utdragen, eftersom ungdomarna med funktionsnedsättning ofta är påpassade av vuxna på ett annat sätt, både av föräldrar och av personal (Lundberg & Löfgren-Mårtenson, 2010). Samtalsgruppen har strävat efter att stärka ungdomarnas självständighet och vi tog bland annat upp rättigheten att t ex få vara ensam med sin partner hemma i sitt rum utan att bli störd eller kontrollerad av föräldrarna. När vi frågade om det finns möjlighet att ha en kärleksrelation och/eller sexuell relation med någon på ett korttidshem/internatboende, framhöll deltagarna att de inte visste vilka regler som gällde eller om det ens fanns några regler kring detta. De tyckte att det självklart skulle vara tillåtet men hade aldrig pratat med personalen om det.

Att skapa ett tryggt samtalsklimat i gruppen har varit avgörande och att gruppledarna båda är socionomer innebär bra förutsättningar för att åstadkomma ett gott samtal, skapa trygghet och allians. Pettitt & Olson (2013) skriver följande om socionomens arbetssätt:

Vi utgår från att människor har lättare att pröva nya beteenden om de känner sig bekräftade (istället för att känna sig ifrågasatta eller kritiserade) och att bekräftelse av deras identitet och verklighetsuppfattning därmed underlättar ett förändringsarbete (ibid: 286).

Socionomers kompetens kan fortsättningsvis lämpligen tas till vara i dessa typer av insatser.

Insatsen måste fortsatt anpassas utifrån gruppen och den enskildes behov. Det som är viktigt att reflektera över och utveckla är hur instruktioner ges och vilken nivå materialet som används ligger på. I denna grupp tyckte flera av deltagarna att filmen (*Sex på kartan*) var svår i vissa delar, att det pratades för fort och att det användes många svåra ord. Här är det viktigt att fundera över annat material som kan vara lämpligt eller om filmen kan användas på ett annat sätt genom att före visningen förklara svåra ord och begrepp eller genom att bara visa valda delar. Kanske går det att hitta andra små filmklipp eller bildspel. Visuellt material var i alla fall det deltagarna uppskattade mest utifrån förståelse.

Under hösten 2013 pågår ytterligare en sex- och samlevnadsgrupp i Ystad. I denna grupp deltar endast flickor. Även om Bou hittills har haft könsuppdelade grupper, visar erfarenheter från Off. Clinic att det också är möjligt att ha en bra dialog i grupper med ungdomar av olika kön. I grupperna i Ystad har personer med olika funktionsnedsättningar deltagit. Erfarenheten från Ystad har visat att detta inte nödvändigtvis försvårar lärandet under förutsättning att gruppledarna anpassar gruppens innehåll till deltagarna. Det kan dock vara bra att undvika att sätta samman grupper av ungdomar med moderat till svår utvecklingsstörning och ungdomar med typisk utveckling (utan kognitiva funktionsnedsättningar).

Följande förbättringsområden kan identifieras:

Förslagsvis kan man samarbeta med en grundsärskola och ha gruppen under skoltid tillsammans med lärarna för att kunna kombinera biologin med den psykosociala aspekten och stödja lärarna i struktur och upplägg och hålla i samtalet med ungdomarna.

Gruppstorleken kan lämpligen utökas. Det var sårbart med endast fem deltagare. Bättre hade varit att ha åtta deltagare, vilka skulle bildat en lagom stor grupp, om alla var närvarande, men ändå bli en tillräcklig grupp om någon eller några skulle bli sjuka eller utebli.

Ämnet sexuell hälsa och ungdomarnas behov av samtal och diskussioner skulle även kunna förmedlas på föräldrautbildningar.

Implementering

Den anpassade modellen för sex- och samlevnadsgrupper kan lämpligen användas som utgångspunkt för framtida satsningar. Resultatet från rapporten kommer att förmedlas vid en yrkesgruppträff inom Bou.

Insatsen kommer att erbjudas på Bou i Ystad under 2014 och ett samarbete med Vux i Ystad kring detta kommer att upprättas. Hur insatsen sex- och samlevnadsgrupper vidare ska spridas kommer att diskuteras i ledningsgrupperna. Det är bland annat relevant att diskutera hur denna insats kan komplettera andra insatser som syftar till att underlätta övergången från barn till vuxen. Det är även angeläget att diskutera hur ett samarbete med Vux kring detta fortsatt kan se ut.

Referenser

- Antonovsky, A. (2005) *Hälsans mysterium. 2:a upplagan*. Stockholm: Natur och kultur.
- Bergman, P., Linnaeus, B., Myrberg, T. & Cromvall-Roxby, G. (2009) *Samtalsgrupper för unga – tips från UNG*. Handikapp och habilitering Stockholms läns landsting.
- Gillberg, C. (2000). Sexuella övergrepp mot barn. Neuropsykiatriska aspekter. Expertrapport. Socialstyrelsen.
- Hulter, B. (2004) *Sexualitet och hälsa*. Lund: Studentlitteratur.
- Häggström-Nordin, E. & Magnusson, C. (red.) (2009) *Ungdomar, sexualitet och relationer*. Lund: Studentlitteratur.
- Lundberg, P. & Löfgren-Mårtenson, L. (red.) (2010). *Sexologi*. Stockholm: Liber.
- Löfgren-Mårtenson, L. (2009) *Hur gör man? Om sex och samlevnadskunskap i särskolan*. Varberg: Argument förlag.
- Löfgren- Mårtenson, L. (2013) *Sexualitet*, Malmö: Liber.
- Petitt, B. & Olson, H. (2013) *Om svar anhålles!* Lund: Studentlitteratur.
- Philips, B. & Holmqvist, R. (red.) (2008) *Vad är verksamt i psykoterapi?* Malmö: Liber.
- Risberg, O. (2004) *Vem vill vara ihop med mig då?* Stockholm: Rädda Barnen.
- Risbergs föreläsning inom Region Skånes projekt ”Barn som far illa”. 19/9 2012. ”Varför just jag? – Om offer och unga förövare med särskilt fokus på funktionshinder”.
- Simonsson, N. (2012) *Världens viktigaste bok – om kroppen, känslor och sex* Stockholm: Ordfront.
- SFS 2003: 460. *Lag om etikprövning av forskning som avser människor*.
- Svedin, C. G. (2000). Sexuella övergrepp mot barn. Orsaker och risker. Expertrapport. Socialstyrelsen.
- Svensson, L. & Sjöberg, K. (2009) Utvärdering som stöd för hållbar utveckling. I *Lärande Utvärdering*. (red.) L. Svensson, G. Brulin, S. Jansson & K, Sjöberg. Lund: Studentlitteratur.
- Thelin, C. (2008) *Var sitter känslorna? Sex och samlevnad för gymnasiesärskolan*. Malmö Stad.

Webbsidor

www.rfsu.se 2013-05-14 *Filmen Sex på kartan*

WHO: “*Sexual and reproductive health*”.

www.who.int/reproductivehealth/topics/sexual_health/sh_definitions/en/

Hämtad 2013-08-16.

Bou:s mål 2013:

http://intra.skane.se/Dokument/Org_Ledning/Mal_uppfoljning/Kryh_Hab/bou_malfokus_2014.pdf

Regeringens hemsida;

www.manskligarattigheter.se/sv/de-manskliga-rattigheterna/vilka-rattigheter-finns-det/barnets-rattigheter

Hämtad 2013-12-05.

Träff 1. Lära känna varandra

Inledning - syfte med gruppen

Tema: vilka är vi? Presentation av oss och deltagarna (namn, ålder, skola, bostadsort).
Gruppregler

Fika

Tema – lära känna. Gula kort – frågor om intressen och vardagsliv. Lekar; "alla som" och "på led"

Sammanfattning, utvärdering och inför nästa gång

Hejdå-ring

Träff 2. Kroppen

Namnruna + regler

Från barn till vuxen

Bilder på kroppen – Olof Risberg

Vad ändras i kroppen? Använd blädderblock och Simonsson (2012: 13-20)

Fika

Könsorganen

Ordlista – olika namn på könsorganen, både killar och tjejer. (ibid: 21)

När använder man olika ord?

Att vara nöjd med sin kropp – lika och olika (ibid: 45)

Sammanfattning, utvärdering och inför nästa gång

Träff 3. Känslor

Namnruna + regler

Tema:

Läsa text sid 93 i Simonsson

Känslomeditation

Känslolista på tavlan

Fika

Läsa "ja och nej" Simonsson (2012: 111-112)

Kroppenbild – "Var sitter känslorna?"

Sammanfattning, utvärdering och inför nästa gång

Träff 4. Vänskap och relationer

Namnruna + regler

Tema:

Läsa sid 117 i Simonsson

På led om vänskap

Olika typer av vänskap – skriva på tavlan s 118 i Simonsson.

Se filmsnutt, Allram Eest om vänskap på You Tube

Vänner på nätet – när vet man om det är en riktig vän? Skillnad på vänner på nätet och på riktigt

Fika

Tema:

Ensamhet – heta stolen, påståenden om ensamhet

Skillnad på vänskap och kärlek

Sammanfattning, utvärdering och inför nästa gång

Träff 5. Gilla killar och gilla tjejer

Namnruna + regler

Tema: Kärlek – vad är det?

Läsa s 131+ citat s 134-135 i Simonsson (2012)

"Alla som" om kärlek

Hur vet man att man är kär? Rundan runt och skriva på tavlan

Fika

Tema: Olika sorts kärlek - presentera definitioner av heterosexualitet, homosexualitet, bi, trans sidan 138 i Simonsson

Vad vet ni? Tankar kring HBT? Är det ok för alla?

Hur syns det i samhället? S 141 i Simonsson

Ja-Nej - Kanske - om jämställdhet s 63 i "Var sitter känslorna"

Känner du någon som är homo/bi/trans

Hur skulle du tänka och hur skulle andra reagera om du blev kär i en kille?

Träff 6. Sex - hur funkar det

Namnruna + regler

Tema:

Läs s 163 i Simonsson

Se filmen "Sex på kartan" ca 30 min – delar av filmen

Fika

Tema:

Filmdiskussion – handledningen

Sammanfattning, utvärdering och inför nästa gång

Träff 7. Sex - hur funkar det, forts

Namnruna + regler

Tema:

Var, när, hur – den sociala arenan

Träffa någon med funktionsnedsättning eller utan?

Möjligheter till möten för att få utlopp för sexuella känslor

Fika

Anders från ungdomsmottagningen

Sammanfattning, utvärdering och inför nästa gång

Hejdå

Träff 8. Lag och rätt

Namnruna + regler

Tema:

Samtycke

Vilka olika lagar gäller? (Brottsbalken, misshandel, hot, utpressning, sexuella övergrepp, sexuella trakasserier, våldtäkt, abortlagen, sambolagen, äktenskapslag)

Olof Risberg- material, bilder och text s 19

Fika

Tema:

Vad är ett sexuellt övergrepp? Hur vet man att man blivit utsatt?

Simonsson s 114 om samtycke

Sammanfattning, utvärdering, inför nästa gång

Träff 9. Avslutning

Utvärdering och genomgång av material i deras mappar, bilder etc.

Äta på pizzeria, enligt ungdomarnas önskemål

Samtal under maten kring framtid, drömmar och kärleksliv.

Enkätfrågor

Frågor att ställa efter varje tillfälle

Hur var det att vara med på "Att bli ihop" idag?

Vad tyckte du var bra? _____

Vad tyckte du var dåligt? _____

Var det något som var speciellt intressant? _____

Var det något du saknade? _____

Loggbok med strukturerade observationer

Frågor att ställa sig efter varje tillfälle:

1. Knyter deltagarna kunskapen till egna upplevelser eller synpunkter och berättar de om egna erfarenheter?

a) Hur många av deltagarna gör detta?

b) I vilken utsträckning?

Mycket Mittemellan Lite

c) För vilka av dagens ämnen?

d) Vilka känslomässiga reaktioner uttrycks?

e) Används kroppsspråk?

2. Förhåller deltagarna sig till varandras erfarenheter och synpunkter?

a) Hur många av deltagarna gör detta?

Mycket Mittemellan Lite

b) I vilken utsträckning?

c) För vilka av dagens ämnen?

d) Vilka känslomässiga reaktioner uttrycks?

e) Används kroppsspråk?